

ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Елізабет Бадентер

КОНДОРСЕ, ПРЮДОМ, ГЙОМАР... СЛОВА ЧОЛОВІКІВ (1790-1793)

Вступ

Мало хто з чоловіків доби Революції цікавився долею своїх товаришок. Промовистих свідчень про ідеї, що їх виробляли чоловіки стосовно жінок, себто про їхню роль і статус, збереглося не більше двох десятків. І це - враховуючи настирливі повторення деяких [авторів]. Тож аби злічити осіб, які публічно й аргументовано висловили свою позицію з цього питання, налагал вистачить пальців на обох руках.

Хто вони, ці люди? Передовсім республіканці, адже ми не враховували поодиноких заяв роялістів, що вдавались не так до аргументів, як до вульгарних наклепів на адресу тієї чи іншої жінки. Найцікавішою особливістю цього зібрання текстів є той факт, що всі їхні автори - прибічники республіканської ідеології, заснованої на свободі й рівності громадян. Незалежно від позиції в голосуванні щодо смертної кари для короля, вони одноставно відкидали ідею природної ієрархії між людьми і принцип політичного патріархату. На їхню думку, братерство рівних має заступити вертикальний стосунок, що характеризував владу батька над дітьми. Але не можна не відзначити, що навіть рішуче змінивши юридичний статус жінок, вони назагал не надто переймалися умовами рівності статей.

Всім тим чоловікам, що говорили про жінок, була властива й інша спільна риса. Окрім Кондорсе, який мав репутацію видатного інтелектуала, усі решта - лише другорядні діячі Революції. Та якщо нащадки сяк-так ще пам'ятають імена Фабра д'Еглантен, Шомета, Прюдома, Рома, Амара і Сантера, все ж таки жодного з цих діячів не оточував ореол Мірабо, Дантона чи Робесп'єра, які зберігали дивну мовчанку в питанні про жінок. І навіть якщо їх, як-от Гйомара чи Лекіньйо, на щастя, не цілком викреслено з колективної пам'яті, спогади про них ніколи не стосувались їхньої позиції у питанні про жінок: до такої міри незначущим, ба навіть нецікавим, було це питання для провідних дослідників історії Революції¹. Жінки, на їхній погляд, упродовж цього періоду не

¹ За винятком Мішле, який присвятив їм цілу книжку: *Les femmes de la Revolution* [Жінки доби Революції], 1854 (див. *F.uvres completes*, t. XVI, Flammarion).

відігравали якомсь специфічної і примітної ролі. Революція відбулася без них і їхнє становище не стало предметом обговорення.

Певна річ, жодна жінка не відігравала чільних ролей у тій високій трагедії, якою була Французька революція. Лише дві з-поміж них, яким вдалося залишити своє ім'я нащадкам (і закулісний вплив яких є безперечним), репрезентують себе передовсім як жінки могутніх чоловіків. Накожного пана-своя шана: першою з них була Марія-Антуанета, найненависніша для Франції особа, об'єкт усіх фантазмів, породжених страхом і неприйняттям, що лишень підживлювалися її офіційним мовчанням. Королева була великою мовчункою, що зачинилась у своєму замку Тюільрі й ніколи не виголошувала публічних заяв. Це дозволяло приписувати їй будь-які наміри, у тому числі - найгірші. Друга - мадам Ролан, котра у 1792 році була дружиною міністра внутрішніх справ і таємною радницею жирондистів. Хоч ця блискуча представниця буржуазії зі сталевим характером збирала у своєму салоні всіх відомих діячів тогочасної епохи і справила на багатьох із них справді глибокий інтелектуальний та політичний вплив, вона завжди докладала зусиль, щоб не з'являтися на авансцені. Вона ховалась за спиною свого чоловіка і намагалась відігравати роль ідеальної жінки: мовчазної, покірної, гарної дружини і доброї матері. Обидві вони - королева Франції й «королева» Жиронди - ніколи не виголосили й не написали бодай слова на користь жінок. На погляд першої, непересічної особистості, як і другої, республіканки й пристрасної русоїстки, становище жінок не потребувало жодних змін чи переосмислення.

Однак на цьому не можна зупинятись, навіть якщо більшість істориків запам'ятали тільки ці кліше. Інші жінки доби Революції намагались бути почутими. Деякі - вдаючись до пера й слова, більшість - до волення з трибун Національних зборів і народних товариств, а чи під час вуличних маніфестацій. Слід визнати, що хоча ці жінки й не стали жертвами банального забуття, пам'ять про них збереглася не найкраща. Увагу до себе привернули два їх типи. Одні - безіменні¹ жінки з народу, робітниці текстильного виробництва (білильниці, прядильниці...), крамарки, перекупки з [ринку] Дезаль [des Halles] тощо. Саме вони першими відреагували на нестачу продовольства і підняли голодні бунти, що тривали від жовтневих подій 1789 року до 1795-го. Цих жінок, здатних на все, якщо вони не могли прогодувати своїх родин, завжди зображують у вигляді інстинктивної сили, яку важко увести в річище порядку. Оскільки вони ж першими стали вимагати голів під час Терору, вони вселяють страх. У нечисленних описах, що дійшли до нас, їх змальовано потворними, брудними, розпатланими й грізними. Схожими більше на

¹ Хто ще пам'ятає Рейн Одю чи Марі Шарпантьє?

тварин, ніж на представниць роду людського. Глухих до будь-якого раціонального міркування.

Проте Революція висунула й інших діячок - нечисленних жінок, що мали не кращу репутацію в очах сучасників - маргіналок, котрі порвали зі своїм оточенням. Ідеться про Олімпію де Гуж, письменницю, що ледве вмiла писати, Теруань де Мерикур чи Клер Лякомб, відповідно комедійну актрису без ролей і співачку, а також Ету Пальм, голандську баронесу, походження якої було вельми сумнівним. Ці вільні жінки, що не були ані дружинами, ані матерями, інколи жили як утриманки, а назагал - перебивалися, як доведеться. Вони перебували поза нормами пристойності, однак вели за собою, зацікавлених політикою жінок дрібнобуржуазного походження, брали участь у засіданнях народних товариств і самі засновували жіночі клуби в Парижі та в провінції. Чого вони вимагали? Права на працю, на освіту, на розлучення, а надто - можливість повною мірою користуватися своїми громадянськими правами. Ніколи не ставлячи під сумнів обов'язків, властивих своїй статі, ці жінки за будь-яку ціну бажали стати рівними з чоловіками й так само брати участь у здійсненні народного суверенітету.

Попри нечасті винятки, їхні сучасники зазвичай ставилися до них не надто прихильно. Ставши улюбленими мішенями роялістської преси і добромисних буржуа, всі вони зазнавали висміювань, їх зображували у карикатурному вигляді, змішували з багном. Більшість істориків XIX століття трактували їх як скандальних анекдотичних персонажів, збираючи наклепи й брехні, а іноді й витворюючи нові. їм безпідставно приписували непогамовну сексуальність і неконтрольовану схильність до насильства. Словом, надали вигляду жінок небезпечних і негідних поваги, попросту - божевільних. Ще й нині в деяких словниках, присвячених Революції, Теруань де Мерикур постає як та, що власноруч убила роялістського журналіста Сюло, Олімпія де Гуж - як химерна оригіналка з курячими мізками, Ета Пальм Елдер - як пруська шпигунка, а Клер Лякомб - як навiжена. Тоді не було жодних підстав, що могли б змусити ставитися до них серйозно. Потрібно було дочекатися двохсотрічного ювілею [Революції] і двадцятилітнього розвитку феміністичних студій, що передував цьому ювілеєві, аби одна за одною з'явилися праці, присвячені цим жінкам, праці, що усунули нарешті нашарування кліше і стереотипів. Завдяки Марі Сераті¹, Поль-Марі Дює², Ольв'є Бланові³,

¹ **Marie Cerati.** *Le Club des Citoyennes republicaines revolutionnaires* [Клуб республіканських революційних громадянок]. - Editions Sociales, 1966.

² **Paule-Marie Duhet.** *Les femmes et la Revolution* [Жінки і Революція]. - collection «Archives», Gallimard-Julliard, 1977.

³ **Olivier Blanc.** *Olympe de Gouges.* - Syros, 1981.

Бенуе́т Фу́р¹, Домінікові Годино^{1 2} й Елізабет Рудинеско³ образи Олімпії, Теруань, Клер та інших знову набули своїх правдивих рис. І навряд чи можна вважати за вияв недовірливості побіжне зауваження про те, що їхня реабілітація багато у чому є справою дослідниць історії та інших феміністичних авторів.

Все це чудово, скажуть нам, але ж безсумнівно, що ці жінки завжди відігравали лише другорядні ролі на підмостках Французької революції, яка розгорталася без їхнього впливу. Ця незаперечна істина викликає два запитання: чи були вони пасивними і байдужими до своїх прав, чи їх усе-таки примусили змовкнути? Як насправді відбувалась Революція: без них чи проти них? В обох випадках слід висвітлити панівну ідеологію і порушити питання про те, який саме образ жінки невідступно переслідував чоловіків тієї епохи. Досить цікаве питання, яке, мабуть, більшою мірою стосується самих чоловіків, і першою спробою відповіді на нього є тексти, опубліковані в цій книзі.

Філософська дискусія

Дискусія, про яку йтиметься, не була діалогом рівних за силою сторін, із цього приводу не слід плекати жодних ілюзій. Прихильники рівності статей, хоч і очолювані Кондорсе, і за впливом, і за численністю поступалися своїм супротивникам. Шість текстів, які пояснюють їхню позицію (№№ 1, 6, 8, 11, 15 і 17), не мали майже жодного впливу. Їх заледве удостоювали критики або ж попросту висміювали, а авторів вважали утопістами, з природи безвідповідальними, і не лише в тих випадках, коли їхні критики належали до супротивного політичного табору. Розрив між опініями не збігався з лінією протистояння між жирондистами і монтаньярами. В обох таборах були і феміністи, і мізогіни. Цей конфлікт постає радше філософським, можливо, навіть психологічним, аніж політичним. Усі його учасники апелювали до республіканських цінностей і були палкими захисниками прав людини. Вони не могли дійти згоди лише в одному питанні: кого стосується Декларація прав людини - всіх людських істот [etres humains], незалежно від їхньої статі, релігії й раси, чи тільки чоловіків [hommes], осіб чоловічої статі [males]!? Емансипувавши євреїв, а згодом і чорношкірих, та відмовивши у цьому привілеєві жінкам, Французька революція урвала дискусію, анітрохи не переймаючися, що цим суперечить собі-таки. Жінки

¹ **Benoite Groult.** *(Eu/res d'Olympe de Gouges* [Твори Олімп де Гуж]. - Mercure de France, 1986

² **Dominique Godineau.** *Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple a Paris pendant la Revolution franqaice* [Громадянки-в'язальниці. Жінки з народу в Парижі часів Французької революції]. - Alinea, 1988.

³ **Elisabeth Roudinesco.** *Theroigne de Mericourt. Une femme melancolique sous la Revolution* [Теруань де Мерікур. Меланхолійна жінка часів Революції]. - Le Seuil, 1989.

були тими людськими істотами, яких, як і дітей та божевільних, виключили з наділеної відповідальністю частини людства.

Саме означення людства є вихідним пунктом феміністських творів Кондорсе (текст 1) і Гйомара (текст 17). Щоб позбавити жінок користування їхніми природними правами, слід було б спершу довести, що вони не належать до людського роду. За Кондорсе, «права людей випливають винятково з того, що люди - *чуттєві істоти, здатні сприймати моральні ідеї та міркувати про них*»¹. Хто може заперечувати, що жінки мають ці якості? Тож вони доконечно мають ті самі права, що і їхні товариші. Кондорсе на цьому не зупиняється й робить такий висновок: «Або жоден з індивідів, що належать до роду людського, не має дійсних прав, або ж усі вони мають права однакові. І той, хто голосує супроти права іншого (хоч би якими були релігія, колір шкіри чи стать цього іншого), у цю ж саму мить заперечує і свої власні права»².

П'єр Гйомар, щоби долучити жінку до змісту концепту «людство», визнає той самий принцип подібності статей. Слово «людина» [Homme], - каже він, - це еквівалент латинського *homo*, яке відповідає двом [французьким] словам: чоловік [homme] і жінка. «Що ж то за дивовижна відмінність між чоловіком і жінкою? Я не бачу жодної, що стосувалася б істотних рис. Я хотів сказати: душі (для тих, хто вірить у її існування), або ж розуму [raison] і пристрастей (для прихильників інших систем). Мабуть, одна відмінність таки є, відмінність статева [...] але я не розумію, яким чином статева відмінність може породити відмінність щодо рівноправ'я»³. Тож Гйомар так само [як і Кондорсе] прагне наголосити на суперечностях своїх супротивників. Одне з двох, наполягає він: або націю складають і чоловіки, й жінки, або ж - лише чоловіки. В першому випадку чоловіки постають як об'єднання, супротивне духові Декларації⁴; в другому - жінки перетворюються на ілотів Республіки. «Визнайте відверто, хіба статева відмінність є обірунтованою підставою [для нерівності], аніж колір [шкіри] негрів - для рабства?»⁵

Гйомар робить той самий вибір, що й Кондорсе: кожен індивід має право *особисто* сприяти виробленню спільних [для всіх] законів, тому половина суспільства не має права позбавляти іншу половину невід'ємного права висловлювати свою думку. «Звільнімося якнайшвидше від забобону статі, як звільнились ми від забобону, пов'язаного з кольором [шкіри] негрів»⁶.

¹ Текст 1, р. 54¹¹ [курсив наш. -Е.Б.].

² Там само.

³ Текст 17, р. 143.

⁴ «Істотною першоосновою будь-якого суверенітету постає нація. Жодна корпорація, жоден індивід не можуть здійснювати влади, яка не походить від цієї першооснови у цілковито однозначний спосіб» (Стаття третя).

⁵ Текст 17, р. 144.

⁶ Там само, р. 145.

Цієї апеляції до розуму [raison], права і справедливості виявилось за-
мало, аби переконати супротивну сторону. Кондорсе знав це, бо вже двічі¹ на-
магався обстоювати рівність статей. Принцип спільної людської природи
[humanite commune] всі приймали охоче, тоді як численні заперечення мали
на меті акцентувати низку ознак, котрі засвідчували нижчість жінок. Щоб
легше було спростувати ці заперечення, Кондорсе подав їх перелік. Пере-
довсім висували фізіологічний аргумент: вагітність, період годування дити-
ни груддю і щомісячні нездужання позбавляють жінок здатності користу-
ватись їхніми громадянськими правами. Кондорсе не без гумору відпо-
відає: ніхто ніколи й гадки не мав позбавляти людей, котрі щозими
хворіють на подагру чи легко застуджуються, їхніх прав. Після цього вда-
лого жарту залишалось спростувати ще сім заперечень проти громадянсь-
кої рівності. Подейкують, що жінки інтелектуально нижчі за чоловіків. До-
каз цього - відсутність серед них геніїв. Жінок вирізняють лише властиві їм
убозтво і дріб'язковість. Вони керуються не розумом [raison], а своїми при-
страстями. Не більшою мірою властивий їм і дух справедливості², бо
підкоряються радше почуттю, аніж сумлінню. До того ж, як надати їм гро-
мадянські права, якщо вони цілковито залежать від свого чоловіка? Й чи не
чинитимуть вони згубного впливу на чоловіків, якщо надати їм право голо-
су? Нарешті, останнім аргументом, мабуть, найвагомішим з-поміж інших,
було побоювання, що жінки відмовляться від обов'язків, «які, здається, по-
клала на них природа»³. Якщо вони долучаться до публічного життя, хто
займатиметься дітьми і підтримуватиме родинний затишок?

На всі ці заперечення Кондорсе відповідає з проникливістю і тверезим
глуздом, що мали б обеззброїти найзатятіших опонентів. Сказано було все,
проте ніхто нічого не почув. Ось доказ того, що й серед чоловіків розум
[raison] іноді виявляється недієвим. Гйомар і Лекіньйо намагались апелюва-
ти до почуття справедливості. Та якщо обоє вони вдаються до звинувачу-
вального дискурсу, то їхні принципи, як і їхній тон, відчутно різняться.
П'єр Гйомар хотів змусити «чоловіків червоніти через їхній феодальний і
варварський дух». Він викривав одночасно і салічне право, за яким жінки
не могли успадковувати трон, і несправедливий розподіл спадщини [між
синами і дочками], й обов'язок, згідно з яким заміжжя було пов'язане для
жінок із відмовою від їхнього прізвища, цю «дрібницю, яка повністю вик-

¹ Див.: *Лист нью-гейвенського городянина...*, 1788 (in *Euvres completes de Condorcet*, t. IX, p. 14 a 20) і *Про провінційні збори* (in *Euvres...*, t. VIII, p. 140 a 142).

² Саме цей постулат висував Фройд у 1931 році: «Звісно ж, слід визнати, що жінці недоступне глибоке розуміння сенсу справедливості, що, мабуть, слід пояснювати домінуванням бажання в її психіці» (*Nouvelles conférences sur la psychanalyse*. Collection «Idees», Gallimard, 1971, p. 176).

³ Текст 1, p. 59.

риває чоловіче марнославство»¹. Щоб переконати читачів у тому, що жінки є рівними чоловікам, він апелював до історії, спостережень і навіть до тогочасних подій. Жінки царювали незгірш за чоловіків, воювали, як і вони, - досить згадати Орлеанську Діву і сестер Фернеж² з армії Дюмур'є. Вони здатні до найвиснажливішої праці в полі чи в майстернях, і можуть дорівнятися до чоловіків, ба навіть перевершувати їх у різних заняттях. І хто може заперечити, що жінок обдаровано великими літературними талантами? Визнайте разом зі мною, казав Йюмар, що їм властиві ті ж чесноти, і ті ж вади, що й нам. Одне слово, «між двома чоловіками трапляється більше відмінностей, ніж поміж деякими чоловіком і жінкою»³.

Настільки радикальний дискурс подібності між статями не міг бути високо оцінений чоловіками тодішньої епохи, але він мав таку перевагу, як логічна зв'язність. Якщо жінки були такими ж людьми, як і всі інші, то в ім'я чого їх тримають в підлеглому стані й вважають за нижчих? Звісно, їхня освіта - негідна мислячих істот. Але цьому легко можна було б зарадити, усунувши в такий спосіб будь-які підстави для рабського стану половини людства.

Жозеф Лекіньйо виявився не таким агресивним, оскільки схилився до почуттів, властивих більшості. Викриваючи всесвітній характер гноблення жінок і вимагаючи покласти край цій несправедливій тиранії, він водночас висловлював задоволення з приводу ситуації французенок. Ухваливши закон про розлучення⁴ (Лекіньйо сам щиро агітував за нього⁵), законодавець здійснив видатний крок. Відтепер жінка вже не була «безповоротно підвладною примхам і настроєві її чоловіка, якщо той ставав пихатим, байдужим і суворим»⁶. Утім, на думку Лекіньйо, цей потрібний закон був недостатнім, тож він вимагав, щоб Декларація прав людини рівною мірою поширювалася на жінок, незалежно від їхнього віку й стану. Однак, заявивши це, Лекіньйо визнає, що жінки вельми відмінні від чоловіків і відтак не можуть претендувати на ті самі функції: «їхня кволіша [тілесна] конституція [...] слабкіші тканини і підвищена збуд-

¹ Текст 17, р. 146-147.

² Фелісите і Теофіль Фернеж (чи Фернеж), уродженки Ельзасу, брали участь у всіх військових кампаніях (1792-1793) як ординариці при [генералі] Дюмур'є. Прославилися серед війська своєю хоробрістю і доброчесністю, перебували при Дюмур'є аж до його втечі у табір австрійців. Жили у вигнанні у Бельгії, де й померли, Теофіль - у 1819 році, а Фелісите - у 1841-му.

³ Там само, р. 150.

⁴ Законодавчі збори ухвалили його 20 вересня 1792 року, якраз напередодні того, як їх замінив Конвент.

⁵ Текст 8.

⁶ Текст 11, р. 115.

лівість їхніх фібрів забороняють їм обтяжливе вправління зі зброєю, безпеки битв і моральну виснажливість політичного урядування»¹.

Слід було здолати й іншу перешкоду: відтрити жінок від побожності, яка теж була вислідом їхньої природи. «Слабкій статі [...] настільки властива чуттєвість, ця стать настільки чула до бурхливих емоцій і переживань, небезпечних для її благополуччя, що здається, ніби вона живе лише потребою любити»^{1 2}. На старість у жінок вже не залишається іншого об'єкта любові, окрім Бога, і вони живуть у світі фантомів, нездатні до рефлексії. Єдиною радою на всі ці перешкоди є реформування їхньої освіти³. Лише ґрунтовна освіта, замінивши схильність до легковажності, марнославства і химерних фантазій на схильність до використання розуму [raison] і самотійності, може зробити жінок здатними користуватися їхніми правами.

Як і всі поборники рівності статей, Лекінійю вважає освіту центральним пунктом жіночої емансипації. Але недостатньо лише говорити про це. Необхідно ще й обміркувати такий план освіти, який сприяв би реальному звільненню. Саме в цей момент знову виникає філософський конфлікт щодо наявного натоді уявлення про жінку та її призначення. Якщо природа призначила для неї лише ті завдання, що пов'язані з материнством і домашнім господарством, то навіщо їй вивчати мертві мови й абстрактні науки? Доповідь Талейрана⁴ була недвозначною і дістала підтримку більшої частини: домашньої освіти достатньо для добробуту жінки та її сім'ї. Тож для жінок допускалась лише початкова освіта до настання восьмирічного віку, покладена на їхніх матерів, що мали передавати їм традиційні навички.

Кондорсе мав із цього приводу іншу думку. Він запропонував Законодавчим зборам [Legislative] нову, абсолютно революційну, доповідь про державну освіту. Не ставлячи під сумнів природних обов'язків жінки, він обстоює подібну освіту для представників обох статей, з урахуванням схильностей тих й інших. Філософ демонструє справжню відвагу, вводячи поняття *конкуренції* [conspicence]⁵ щодо випадків, коли чоловіки й жінки мали б схожі професії, і *змагання* [emulation]⁶, коли йдеться про щастя подружжя й сім'ї. Ці ідеї були цілковито неприйнятні для adeptів русоїзму. Кондорсе намагається переконувати, вміло використовуючи альтруїстські аргументи, що підпорядковують жіночу осві-

¹ Там само, р. 117.

² Там само, р. 118.

³ Див. тексти Кондорсе, Гюмара, Девіда Вільямса і навіть Лянжуїне, який вважав вади їхньої освіти підставою для відмови надати жінкам право голосу.

⁴ Див. доповідь *Про державну освіту*, що її подав Талейран Конституанті у вересні 1791 року, напередодні розпуску останньої.

⁵ Текст 6, р. 90 (курсив наш. - Е.Б.).

⁶ Там само, р. 97 (курсив наш. - Е.Б.).

ту добробуту дитини¹, чоловіка² і сім'ї³. Лише в останньому випадку він посилається на право жінок на державну освіту. Цієї застеречної риторики виявилось недостатньо, аби обеззброїти критиків, тим більше, що Кондорсе обстоював не тільки подібність освіти [для представників обох статей], але й таку освіту, що сприяла б змагальності й рівності статей. Як і бідні з багатими, так і хлопчики й дівчатка повинні сидіти поряд одне з одним на тих самих шкільних лавах. Аж ніяк не загрожуючи моральності, змішана школа була б «запобіжним засобом супроти різноманітних проявів відсутності, головною причиною яких [...] є відокремленість представників однієї статі від представників іншої»⁴. Чи не викликана ця відокремленість, запитує Кондорсе, пихатістю багатих, які прагнуть запобігти мезальянсам? Відтак, намагаючися підтвердити власні тези авторитетом свого філософського супротивника, він апелює до Русо, який хотів, щоб для представників обох статей було запроваджено спільні розваги. «Чи слід чекати більшої безпеки, - каже Кондорсе, - від того, що вони збиратимуться разом для серйозніших занять?»⁵.

Думки Кондорсе, радикальний фемінізм яких видавався надзвичайно сміливим [на свій час], фактично не знайшли не те що прихильників, а й навіть серйозних супротивників. Його прохання «заперечувати ці міркування не за допомогою самих лише глузувань і пишномовних слів, а в інший спосіб»⁶ так і не було почуте. Єдині спадкоємці його справи, депутати Конвенту Жильбер Ром⁷ і П'єр Гйомар, не спромоглися пробити той мур нерозуміння, на який наштотхнулися їхні пропозиції. Теза про подібність статей виглядала як ересь, ба навіть як нісенітниця, що не заслуговує на заперечення. Та й самі жінки були ще не готові прийняти такий дискурс. Найінтелектуальніші з-поміж них поділяли лише погляди Русо, і Кондорсе не плакав з цього приводу жодних ілюзій, про що свідчить закінчення його першого феміністського тексту: «Але я боюсь, як би мені не посваритись з ними, якщо вони колись прочитають ці мої слова: адже в мене йдеться про їхню рівність, а не про їхню владу. Мене можуть навіть запідозрити у таємному бажанні применшити її. Та й хіба я можу сподіватись на схвальні слова після того, як їхнього схвалення удостоївся Русо, сказавши, що вони створені лише для піклування про нас, а придатні лишень для того, аби нас мучити?»⁸.

¹ Там само, р. 91.

² Там само, р. 93.

³ Там само, р. 92.

⁴ Там само, р. 95.

⁵ Там само, р. 96.

⁶ Там само, текст 1, р. 61.

⁷ Ром у грудні 1792 року подав Конвентові нову доповідь *Про державну освіту*, де було повністю відтворено основний зміст тез Кондорсе щодо жінок.

⁸ *Lettres d'un bourgeois de New Haven*, 1787, *op. cit.*, р. 20.

Кінець того століття справді став періодом великого тріумфу Русо. Публікація роману *Еміль* у 1762 році надала визначеної форми революції у царині мислення, ставши її філософським виправданням. Сподіване щастя, під знаком пошуків якого минає вся друга половина XVIII століття, прагнуло зреалізуватися через нову модель сім'ї, відособленої від зовнішнього світу й заснованої на подружній і батьківській любові. Тепер усе залежало від жінки та її готовності добре грати накинута їй ролі доброчесної й вірної дружини, схильної до самопожертви матері, дбайливої домогосподарки. За цих трьох умов щастя людини і суспільства у цілому стало б доконаним фактом. Русо вистачило геніяльності довести, що ці умови властиві самій природі статей, позначеній найвищою мірою взаємодоповнювальності. Кожному спадає на гадку ідилічний портрет Емілія і його подруги Софі. Його царина - сила, відвага, інтелект і завоювання зовнішнього світу, її - м'якість, скромність, домашнє господарство і влада над домочадцями. Русо, не вагаючися, пропонує такий радикальний захід, як «замкнення» жінок. «Лише жінка повинна панувати у домівці [...] Але вона повинна обмежитись домашнім урядкуванням, не долучатись до зовнішнього [світу], замкнутись у своїй домівці!». Ще відвертіше він стверджує, що справжня мати сімейства «далека від того, щоби бути світською жінкою, вона майже так само ув'язнена у своїй домівці, як черниця у своєму монастирі»^{1 2}.

Аналогії між матір'ю і черницею, домівкою і монастирем красномовно свідчать про жіночий ідеал Русо і його сучасників. Жертвність і ув'язнення - ось головні риси цього ідеалу. Для жінок немає спасіння, окрім як у межах цієї моделі. Доказ цього - приклади Софі чи Жулі де Вольмар. Перша полишила родинне коло, поринула у світське життя і не дбала про своїх рідних. За це їй довелося заплатити своєю чеснотою і своїм життям. Друга, навпаки, спокутувала гріхи молодости, ставши дружиною і чудовою матір'ю. Тож застереження Русо цілком ясне: єдино можливе призначення жінки полягає у тому, щоб панувати у своєму «внутрішньому» [світі]. Жінка повинна залишити «зовнішній» світ чоловікові, інакше її чекає доля ненормальної і нещасної особи. Вона повинна навчитися мовчки страждати і присвятити життя своїй сім'ї, адже природа поклала на неї саме таку функцію, і в цьому - запорака її щастя³.

Саме такий дискурс був панівним за часів Французької революції, зокрема й у середовищі тих, хто зарекомендував себе найзапеклішими республіканцями⁴. _Амар,_Прюдом,_Шовет_й_інші_повністю засновувалися на

¹ Фрагменти до *Емілія*, № 3, вид[ання серії] Пляеда, р. 872.

² *Еміль*, V, р. 737.

³ За сто п'ятдесят років до Фройда Русо означив мазохістський складник [душевного життя] як суто жіночий.

⁴ Зазначмо на їхнє виправдання, що цей дискурс панував у західних суспільствах аж до кінця Другої світової війни.

тезах Русо. Саме від імені останнього Прюдом глузує з теорій Кондорсе¹. Коли громадянки Ліона й Дижона ставили йому на карб мізогінію, Прюдом так само звернувся за підтримкою до тверджень женецького філософа, процитувавши пасаж з «Емілія»². Хоч би який тон і стиль звертань до жінок обирався - м'який і улесливий, як-от в анонімного учасника «Соціального гуртка»³, чи авторитарний і погрозливиий, як в Амара чи Шомета, їхнім джерелом завжди постає філософія Русо. Для чоловіків, жінок і дітей, отже - для всього суспільства, немає спасіння поза радикальною відмінністю статей і суворим розмежуванням їхніх ролей та функцій. Висновок: жінки не користуються громадянськими правами, бо такою є ціна щастя всіх, у тому числі й самих жінок.

Але ж, скаже хтось, що станеться тоді з прекрасним егалітарним ідеалом, котрий проголосили всі ці республіканці? На їхню думку, тут не йдеться про якийсь відступ від цього ідеалу. Чоловік і жінка є рівними у сенсі поваги до їхніх відмінностей. Рівність статей формується у термінах еквівалентності, й аж ніяк не подібності. Жінка панує біля домашнього вогнища *так само*, як чоловік - над світом. Вона бере на себе тягар і небезпеки материнства *так само*, як він - тягар та небезпеки війни й влади. Вона дарує йому любов, він дає їй безпеку. Якщо прочитати написане всіма цими чоловіками, виходить, ніби саме жінкам припала найліпша доля. І якщо можна говорити про нерівність, то радше про нерівність за переваги жінок. Хіба не на чоловіків покладено найскладніші, найневдячніші обов'язки?⁴ Чому жінки повинні голосувати, якщо вони, з природи, поділяють ті самі опінії, що і їхні чоловіки?⁵ Хіба не є ви, запитує їх Прюдом, «іншими нами»⁶? Якщо ж дозволити їм голосувати і брати участь у житті держави, то, крім великих незручностей для урядування громадянською спільнотою, це призвело б ще й до того, що вони змушені були б полишити своїх дітей і зрадити домашньому вогнищу. В сім'ях запанував би найгірший різновид безладу, й відтак ми «однією рукою руйнували б те, що створювали б іншою»⁷. Щоб остаточно переконати жінок не втручатись у ці чоловічі справи, Шомет, насамкінець, звертається до них із недвозначним застереженням: «Як шануємо ми матір сімейства, яка знаходить своє щастя і свою славу у вихованні й догляді за дітьми, справлянні одягу для свого чоловіка та розраді його втомі виконанням своїх домашніх обов'язків, так само по-

¹ Текст 3, р. 71.

² Текст 14, р. 133. До того ж, він уточнює: якщо ці дами хочуть висловити якісь докори, нехай вони адресують їх Русо.

³ Текст 2, р. 72-73.

⁴ Текст 3, р. . Текст 5, р. 81.

⁵ Текст 5, 14, 21.

⁶ Текст 5, р. 82.

⁷ Там само, р. 83.

винні ми зневажати й привселюдно неславити безсоромну жінку, що напинає на себе чоловічий мундир»¹.

Залишилось розглянути найважливіше питання: чому переважна більшість жінок прийняли й інтеріоризували цю модель стосунків між статями? Причин тут багато, навряд чи вдасться заторкнути їх усі. Проте ми воліли б наголосити на тих із них, що з'явилися задовго до Французької революції². Першою і найочевиднішою є потужний і глибоко суперечливий вплив русоїстської філософії. Істотно змінюючи своє публічне і приватне життя, жінки й чоловіки (свідомо чи ні) спирались на цю філософію. Політичні погляди Русо, висловлені в таких працях, як «Міркування про походження нерівності» (1755) і «Про суспільну угоду» (1762), є незаперечним підґрунтям республіканської ідеології. За рідкісними винятками (особливу увагу тут привертає постань Кондорсе), всі проголошували себе послідовниками Жан-Жака Русо, оповісника свободи. Його величний бюст, присутній у народних товариствах чи меріях, красномовно засвідчує, що авторитет женевського філософа вийшов далеко за межі інтелектуальних салонів. Жінки, котрі вважали себе передовими, сповідували його культ так само, як і їхні чоловіки. Окрім того, вони мали й свої підстави, щоб любити Русо. Вони просто проковтнули роман «Нова Елоїза», опублікований 1761 року, ототожнювали себе з Жулі, його героїнею, і зустрічали бурхливими оплесками звеличання благ, що їх несе повернення до природи і простого життя. Всі, хто вмів читати (і в Парижі, й у Версалі, та й серед провінційної дрібної буржуазії), доклалися до справжнього тріумфу цього роману, який обіцяв їм автентичніше життя і цінності, здатні подарувати більше натхнення. Через рік, коли вийшов друком роман *Еміль*, в якому було запропоновано певну педагогіку і певний зразок жінки, вони щиросердо прийняли ці речі, визнавши їхній авторитет. А для тих, хто сумнівався, завжди був наготові аргумент, що людину, яка дбала про національний суверенітет, нерозумно підозрювати в намірах запровадити рабство для жінок. Навпаки, проповідуючи рівність статей у їх відмінності, Русо розв'язав для сфери приватного життя проблему, еквівалентну за складністю проблемі квадратури кола.

Справді, причини неймовірного успіху русоїстських цінностей були набагато масштабнішими, аніж [талант] людини, яка їх сформулювала. Запровадження нової моделі шлюбу, сім'ї та материнства почалося набагато раніше, ніж Русо взяв до рук перо, щоб надати їй остаточної форми. Вже з середини століття стають відчутними зміни в ментальності, як в

¹ Текст 21, р. 181.

² Детальніший аналіз див.: **Badinter E.** *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel du XVIIIe au XXe siècle* [Більше любові. Історія материнської любові в XVII-XX століттях]. - Flammarion, 1980.

економічному, так і в емоційно-чуттєвому плані. Суспільством опановують буржуазні принципи. Приходить усвідомлення того, що багатство нації залежить передовсім від численности населення. Потрібні руки, щоб тримати косу в мирний час і рушницю в час війни. Тож постає проблема якнайшвидшого зменшення смертності серед дітей, майже половина з яких не доживала до десятирічного віку через антисанітарію і брак материнського піклування. Тому жінку було піднесено до рангу привілейованого співрозмовника, адже саме від неї повністю залежав успіх цієї справи. Чоловіки, які мали вплив на жіночий загал, прагнули скористатись з нього, щоб переконати жінок залишатись у себе вдома, годувати груддю своїх дітей, доглядати їх, коли вони зростають, одне слово, бути зразковими дружинами і матерями. Філантропи, лікарі, парафіяльні священники, моралісти і педагоги розвивають із цього огляду два взаємодоповнювальні типи аргументації. Жінок одночасно осипають лестощами, благають і звинувачують. З одного боку, їх вивисують до статусу «відповідальних за націю», обіцяють їм усі блага материнства і подружнього життя, повагу й визнання всього суспільства. Проте у разі відмови їм погрожують найстрашнішими карами природи (потворною зовнішністю, хворобами, смертю) і [суспільним] осудом, який неможливо буде оскаржити: погана мати є жінкою аморальною й фізіологічно нездоровою.

Всі ці постійно повторювані промови, справжнім органом пунктом яких був *Еміль*, справили вирішальний вплив на жінок із тих класів суспільства, що йшли угору, тобто з дрібної і середньої буржуазії. Зрештою, до них зверталися, щоб виконати головне завдання і говорили їм про важливість їхніх почуттів! Ця мова серця, чесноти і відповідальності вселяла їм ентузіазм. Вони вважали себе носіями високої місії - впровадити цю нову модель, що має виконуватися неухильно. Коли розпочалась революція, добропорядні громадянки Дижона¹ й решти Франції і не думали полишати своїх обов'язків. Жодна з них, включно із найексцентричнішими, і в гадці не мала оскаржувати ці обов'язки. Одні виправдовували свою участь у клубах тим, що відвідують зібрання в неділю, у ті години, коли в церквах правиться вечірня служба². А інші, протестуючи проти заборони зібрань, висували на свій захист тільки один аргумент: «Більшість серед нас є матерями сімей»³. Тобто вони хотіли сказати: ми є поважними жінками.

Зважаючи на це, легше зрозуміти, чому жінки під час Революції були малопомітними. Вони перебували в полоні моделі, що замикала їх у їхньому обійсті й забороняла публічну діяльність. Ті, що подолали

¹ Тексти 2, 5 і 14.

² Текст 14, р. 132.

³ Промова республіканських революційних громадянок, що прийшли у Конвент скаржитись на прийнятий 31 жовтня 1793 року закон, який забороняв жіночі зібрання. Див. *Archivesparlamentaires*, t. 78, р. 364, 5.11.1793.

цю межу, дорого за це заплатили. Вони надто пізно усвідомили, що важко, - ба, мабуть, неможливо - досягти рівності, якщо замикаєшся на якійсь особливості. Звісно, Олімпія де Гуж могла повстати і проголосити свою величну декларацію прав жінки, проте сучасниці були неспроможні осягнути її мету. Мало минути більш ніж століття, доки вони зрозуміли, що є ошуканими. Якщо переслідуюш егалітарну мету, завжди слід спрямовувати світло радше на подібність людських істот, а не на відмінності між ними.

Психологічні ескізи

Коли читаєш ці тексти, отримуєш дивне враження. Впадає у вічі відсутність єдиної тональності. Кожен говорить про жінок по-своєму: спокійно чи пристрасно, ніжно чи агресивно, палко або ж по-моралізаторськи. Філософські дебати пронизано почуттями значно особистішими, що знімають запону, яка приховувала їхніх носіїв. З одного боку, проповідуються рівні можливості представників обох статей перебувати в одних і тих самих місцях: як у школі, так і на різноманітних зборах. Ані присутність жінок, ані конкуренція з їхнього боку нікого не лякає, останню радше вітають як засіб удосконалення суспільства. Якими б нюансами не різнилися між собою Кондорсе, Гйомар, Ром чи Лекіньйо, ці чоловіки не мають жодного страху перед іншою статтю. Навпаки, вони незмінно вдаються до дискурсу братерства стосовно жінок, вважаючи їх подібними до себе і гідними поваги.

В іншому таборі - зовсім не так. Виявляючись назагал фрустрованішими, ніж перші, ці чоловіки далекі від того, щоб демонструвати щирість, властиву їхньому вчителю Русо. Через одержимість і фобії мудре мовлення розуму [raison] тріщить скрізь. Близькість, подібність і зіставлення статей сповнюють їх жахом і викликають авторитарні реакції й навіть погрози. Якщо уважно прочитати промови Прюдома, Амара чи Шомета, можна пересвідчитися, що у них раз по раз виринають теми виключення й підкорення. Поза своїм обійстям жінки є небезпечними для суспільного порядку¹. Як Сантер, багатий і популярний продавець пива з сент-антуанського передмістя², так і чарівний Луве де Курвей, автор популярних непристойних романів³, в один голос засуджують відірваність жінок від домашнього вогнища. Сантер несхвально ставився до жіночих банкетів, організованих Теруань де Мерікур тому, що вважав їх причиною безладу, першими жертвами якого стануть чо-

¹ Тексти 3, 5, 7, 9, 10, 12, 14, 20, 21, 22.

² Жозеф Антуан Сантер (1752-1809) 10 серпня 1792 року став генеральним комендантом національної гвардії в Парижі.

³ Особливо слід відзначити цикл романів про пригоди шевальє де Фобле, що зробив цього автора відомим письменником. Див. текст 7.

ловіки. Йдеться не лише про безлад у їхніх господарях, за якими буде нікому доглядати, але й також про збурення у головах жінок, які після відвідин запальних зборів позбудуться того духу м'якості, що личить жінці. Жінки сіють хаос скрізь, де з'являються, і Луве де Курвей не вагаючися вимагає остаточно видалити їх із зали клубу якобінців. Навіть мовчазна присутність жінок зашкодила б мудрості ухвалюваних тут рішень.

Амар і редактори часопису «Revolutions de Paris» у грубіший спосіб висловлюють те саме: «Залишайтеся на своєму місці, не полишайте своїх помешкань... Не слід навіть на мить покидати господу порожньою¹ [...] Добре вихована дружина ніколи не виявить охоти полишати свою господу, щоб посісти місце на лавах ареопагу поряд зі своїм чоловіком² [...] Вам слід перебувати лише у батьківському домі чи під чоловіковим дахом [...] бути деінде - вам не личить»³. Можна було б навести ще більше цитат, що закликають жінок не уподібнюватись до чоловіків⁴ й, особливо, забороняють їм виконувати бодай найменшу функцію, не пов'язану з господою чи з материнськими обов'язками. Самий тільки факт того, що жінки приходять виголошувати петиції до Національних зборів чи у клуби, вельми дратує цих панів, які іноді удавано аплодують, та, опинившись за їхніми спинами, лише підсміюються. Прюдом, анітрохи не знітившись, суворо висловлюється щодо їхнього становища: виступайте зі своїми петиціями вдома, ми їх передамо...

Образ жінки, яка виконує традиційно маскулінну роль, сприймався цими чоловіками як щось жахливе і обурливе. Вислухаймо Амара, коли той звертається до своїх колег з Конвенту: «Чи хочете ви, щоб у Французькій республіці можна було побачити жінок, що, як чоловіки, посідають адвокатські місця [в залах судових засідань], підіймаються на трибуну, відвідують політичні збори, не дбаючи при цьому про скромність, джерело всіх чеснот цієї статі, й не піклуючись про свої сім'ї?»⁵. Хто міг би заперечити, що це було чимось вкрай сміховинним і, на додаток, - абсолютно шкідливим для всіх. Під час того сумнозвісного засідання Національних зборів 31 жовтня 1793 року, що поклало край скромним вимогам жінок, таких заперечень ніхто й не висловлював. Навіть немає потреби згадувати, що вимога деяких жінок поширити на жіноцтво військову повинність, аби воно теж могло захищати кордони, була сприйнята з усім тим глузуванням, яке лише можна собі уявити. Жінка на трибуні - це скандал, а озброєна жінка - це вже жах, щось схоже на

¹ Див. текст 5, р. 83. Текст 3, р. 72.

² Див. текст 9, р. 109.

³ Див. текст 3, р. 72.

⁴ Див. текст 12, р. 123.

⁵ Див. текст 20, р. 144.

тих перевдягнених, що зреклися своєї статі. Шомет і Прюдом стверджують: кілька десятків жінок, яким удалося завербуватись у військо, як-от уславлені сестри Фернеж, - перетворились на чоловіків... Вони зрадили природу і, власне кажучи, перетворились на страховиськ.

Мабуть, тут - центральний пункт маскулінної одержимости. Бажання відокремити одну стать від іншої, запровадивши для кожної з них власну царину, суворе розрізнення ролей і функцій має на меті вигнати примари змішування статей чи статевої невизначености. Найгірше, що могло б статися з цими чоловіками, - втрата ними почуття ідентичности. Ось чому вони примножують зовнішні й візуальні відмінності, що надають їм упевненосте в собі. Люлька, пістолет чи штани, кажуть вони, - це їхне. Жінка, що заволоділа б одним із цих об'єктів, насправді вкрала б їхню маскулінну специфічність. Навіть червоний ковпак, що його носили революційні республіканки, - то символ чоловічости. Ці республіканки удостоюються саркастичних зауважень Шомета й пропозиції знову повдягати очіпки. На адресу всіх, хто хоче полишити свої традиційні ролі, різноголосо лунає: «Не перетворюйтесь на чоловіків [...] Не імітуйте нас», цим ви зруйнуєте священний лад природи.

Це настирливе звертання до ознак і меж жіночости є для чоловіків передовсім засобом позначити власну територію. Все мистецтво тут зводиться до того, щоб тримати жінок на відстані, як ворога на кордоні. Але цей невикорінюваний страх перед вторгненням і змішуванням знаходить вираження у зневажливих словах, які дивно чути з вуст справжніх республіканців. Ті, хто бореться за свободу й рівність, не змигнувши оком стверджують, що жінки «народжені для того, щоб від першої миті існування й аж до скону перебувати у безперервній залежності»¹; «що вони упродовж всього життя є неповнолітніми [...]»². Що вони не потребують жодної освіти, оскільки повинні «довірливо прийняти переконання своїх батька чи чоловіка»^{1 2 3} і не мати власних політичних чи релігійних поглядів. Розумних жінок наперед засуджують як недбалих господарок і поганих матерів. Зазначимо: інтелектуальне життя несумісне з материнською любов'ю, яка передбачає проникненість «зовсім іншим почуттям. Жінка, здатна відчувати смак до задоволень, не пов'язаних із вихованням дитини, є байдужою матір'ю й легко може перетворитись на справжню мачуху»⁴. На щастя для своїх дітей, вони «не надто здатні до високих устремлень і серйозних міркувань»⁵. Якщо ж дозволити їм долучитись до публічних справ, «інтереси держави одразу ж буде принесено в жертву

¹ Див. текст 3, р. 72.

² Див. текст 9, р. 109.

³ Див. текст 5, pp. 81 & 85.

⁴ Там само, pp. 85-86.

⁵ Див. текст 20, р. 174.

всім тим розпусті й безладу, до яких може призвести буяння пристрастей. Потрапивши в розпечену атмосферу публічних дебатів, вони прищеплюватимуть дітям не любов до батьківщини, а ненависть і упередженість»¹. Геть від чоловікоподібних жінок^{1 2} й інших Гренадерів у спідницях³, які вже скоїли безліч злочинів! Інакше ви перетворитесь на рештки тієї ненависної аристократії⁴, що заслуговує лише на суворість правосуддя.

Від читання цих радикально відмінних між собою текстів виникає бажання уявити портрети й історію їхніх авторів. Чи існує для кожного з таборів якийсь свій психологічний тип? Щоб краще зрозуміти позиції перших і других, потрібно знати все про їхнє дитинство, стосунки з жінками й, зокрема, з матір'ю. Попри декілька винятків, нам назагал бракує цих відомостей, у нашому розпорядженні - лише окремі біографічні фрагменти життя декого з цих діячів.

Найвідомішими постатями з табору феміністів були Кондорсе⁵ і Ром⁶. Окрім любові до науки, їх об'єднує ще й те, що у дуже молодому віці обидва залишились без батька й виховувались дбайливими і люблячими матерями. Обоє підтримували цнотливо-дружні стосунки з жінками, повністю засвідчивши свою граничну стриманість у сфері сексуальності. До їхнього пізнього одруження ніхто не помічав, щоб у них були якісь коханки. Кондорсе, коли йому було вже за сорок, одружився з гарною і розумною Софі де Груші, молодшою за нього на двадцять один рік. Стриманість його приватного життя дозволила Мішле сказати, що й у шлюбі він залишався незайманим! Не меткішим за Кондорсе і безперечно менш коханим був Жильбер Ром, адже одружився він за кілька місяців до смерті на молодій двадцятип'ятирічній вдові, рекомендованій йому його секцією! Обоє цих чоловіків із незрідка подібними долями були і феміністами, і антирасистами. Як і П'єр Іюмар, вони поділяли ту універсальну концепцію прав людини, яка не припускала жодного зазіхання на людську гідність. Про приватне життя скромного Іюмара не відомо майже нічого⁷. Цей мирний буржуа, торговець сукном з Іенгама, мер і депутат від свого міста, був батьком нічим не примітної родини, а його політичне життя позначене чесністю й вір-

¹ Там само, р. 125.

² Текст 21, р. 180.

³ Текст 19, р. 187.

⁴ Тексти 3і 21.

⁵ Див.: **Badinter E. & R.** *Condorcet un intellectuel en politique* [Кондорсе: інтелектуал у політиці]. - Fayard, 1988.

⁶ Див.: **Galante Garrone A.** *Gilbert Romme. Histoire d'un revolutionnaire (1750-1795)* [Жильбер Ром. Історія одного революціонера (1750-1795)]. - Flammarion, 1971.

⁷ 1752-1826; див.: **Dubreuil L.** *Le conventionnel Pierre Guyomar* [Член Конвента П'єр Іюмар] in *Annales de Bretagne*, 1921, t. 34, p. 168 & 298-318.

ністю демократичним цінностям. Жоден із цих трьох персонажів не забруднив рук кров'ю. Не можна сказати те ж саме про П'єра Лекіньйо¹, що також обстоював жіночі права. Цього бретонського адвоката, великого землевласника, двічі обирали від Морб'яна. Він залишив про себе сумну пам'ять у тих департаментах, реорганізація яких була покладена на нього у 1793 році. Після 9-го термідора на Лекіньйо донесли мешканці Рошфора, звинувативши його в жорстокості й у розкраданні. Він був змушений переховуватись аж до прийняття закону про амністію². Репутація безжалісного гільйотиніста зближає його радше зі «скаженим» Амаром, аніж із чутливим Ромом.

Не кращу репутацію мали Амар і Шомет, представники супротивного табору. Проте обидва вони досконало оволоділи мистецтвом моралізаторських промов, зокрема Шомет, ця людина з народу, самоук, котрий спромігся здобути у вересні 1792 року посаду прокурора Комуни. Як повідомляють історики початку ХХ століття, в житті П'єр-Гаспара Шомета були досить різні періоди. Приблизно у чотирнадцятирічному віці цей уродженець Невера³, син шевця, після відрахування з колежу завербувався юнгою, а після того довго вештався Францією, аж поки не став наглядачем у Неверському колежі. Привабливий блондин із блакитними очима, він перебував у гомосексуальних стосунках із молодиками свого міста⁴ в передреволюційні роки. Правда це чи ні, але існує безліч інсинуацій щодо гріхів його молодості й разом з тим - усталена думка, що, перебравшись до Парижа у 1790 році, він змінив свої звичаї. Залучений Прюдомом до співпраці у «*Revolutions de Paris*», Шомет захопився молодою кравчиною, яка народила йому доньку й прищепила любов до подружнього щастя. Ставши прокурором Комуни, Шомет виявився найбільшим пуританином серед буржуа, полюбляючи читати молодяткам урочисті нотації про чесноту. Він не вважав, що якісь висловлювання можуть видатися занадто сильними, коли йдеться про бичування морального занепаду столиці⁵. Саме це змусило Ф. Бреша, котрий

¹ 1755-1814.

² **Abbe F. Uzureau** *Les representants du peuple en mission dans l'Ouest (1792-1795)* [Представники народу під час місії на Заході (1792-1795)] in *L'Anjou historique*, № 20, p. 342-362.

³ 1763-1794.

⁴ *Papiers de Chaumette* [Документи до біографії Шомета], introd. et notes de F. Braesch, E. Conely, 1908; **Aulard F.A.** *Introduction aux memiïres du 10aout 1792* [Вступ до спогадів про 10 серпня 1792 року], p. VI-XIII; **Caron P.** *Une insinuation contemporaine contre Chaumette* [Одна сучасна інсинуація проти Шомета] in *La Revolution franqaise*, 1910, t. 58, p. 555-556.

⁵ Див. його звинувачувальну промову щодо звичаїв, виголошену 4 жовтня 1794 року на засіданні Генеральної Ради (*Affiches de la Commune*, № 106, 5.10.1793).

його недолюбливав, сказати: «Запитуєш себе, якою людиною був цей Шомет і якою мірою змішалися у ньому необачність і потайність, внутрішня розбещеність його натури і дрібне марнославство його чесноти»¹.

Хіба так уже важливо знати, чи був Шомет гомосексуалістом і чи зберіг він почуття провини, яке породило цю моральну суворість? Він бо, за свідченнями численних очевидців, був люблячим чоловіком і, найважливіше, ніжним батьком. Зовсім не те що Андре Амар, який так само висловлювався про жінку й подружжя, проте анітрохи не дбав про підтвердження своїх слів діями.

Амар^{1 2} - цікавий персонаж, він викликав антипатію в усіх, хто намагався вивчати його [життя]³. Не тільки через його жорстокість під час виконання місії в Ізері у 1793 році та безжалісність, виявлену ним, членом Комітету загальної безпеки, впродовж усього [періоду] Терору. Рівною мірою ця антипатія зумовлена й причинами особистісного характеру, які показують його ставлення до обов'язків чоловіка і батька. Виходець із впливової гренобльської родини, Амар отримав велику спадщину. Виконуючи обов'язки адвоката Парламенту, купив за 200 000 ліврів посаду скарбника Франції й відтак здобув пов'язане з цією посадою шляхетське звання. Багатий і вродливий, він мав репутацію людини недовірливої, деспотичної й, до того ж, - ловеласа. У тридцятирічному віці Амар звабив одну побожну молоду дівчину, наївну сироту, дочку шанованого і бідного магістрата. Дізнавшись про її вагітність, він пообіцяв одружитися. Проте після безлічі брехнь і відмовок красень Амар зник. Дитина народилася у листопаді 1788 року, а розгляд у третейському суді завершився тим, що Амар підписав сертифікат про батьківство й зобов'язався сплачувати певну суму на виховання свого сина. Однак розпочалася революція, Амар занурився у політичне життя й надалі незмінно відмовлявся від своїх зобов'язань. Покинута молода жінка, живучи в неймовірних злиднях, надсилала йому листи, благаючи про допомогу. Побоюючись, щоб скандал не зашкодив його публічному життю, він двічі надсилав їй скромну суму, але зрозумівши, що жертва не має намірів здійсмати галас, став відповідати їй лише впертим мовчанням, хоча допомога анітрохи не зменшила б його багатства. Коли ж доведена до краю молода жінка стала по-

¹ *Papiers de Chaumette, op. cit.*, p. 24-25.

² 1755-1816.

³ Див.: **Lenotre G.** *Le farouche Amar* [Лютий Амар] in *La Revue univercelle*, janvier/fevrier 1922; **Dabiet G.** *Andre Amar a la Convention* [Андре Амар у Конвенті] in *Bulletin mensuel de l'Academie delphinale*, avril 1976, 8^e serie, № 4; **Ferrand F.** *L'ex-conventionnel Amar en Savoie (1797-1807)* [Колишній член Конвенту Амар у Савої] in *Congres des societates savantes de Savoie*. - Chambery, 1972.

грозувати звернутися до суду, їй пояснили, що було б нерозважливістю судитися з великим інквізитором Революції. Після Термідору хлопчик тяжко захворів і ледве не помер, а його батько навіть пальцем не поворухнув, попри вирок паризького суду, що зобов'язав його сплачувати ренту матері..

Саме цей чоловік був автором єдиної доповіді з жіночого питання, запропонованої Конвентові й схваленої ним. Саме його голос повчав жінок і стверджував, що їхній вплив був би «згубним для суспільних справ»¹.

Від відмінності до нетолерантності

Коли у 1789 році всі три стани гарячково склали свої накази [Генеральним Штатам], ніхто й не подумав запитати, що з цього приводу думають французьки. Нікому й на гадку не спало, що жінки можуть мати якісь специфічні вимоги. Дочка свого батька, дружина свого чоловіка, жінка - істоти другорядні, подібні до злидаря, домашнього слуги чи негра. За відомим розрізненням абата Сесса, вони належать до «пасивних громадян». Під час дискусій із приводу укладення Декларації прав людини, що точились улітку 1789 року, ніхто не порушив питання про жінок. Навіть якщо деякі жінки й публікували брошури^{1 2}, щоб привернути увагу до своїх вимог, не знайшлося політика¹¹, який би їх вислухав і вступив би у дискусію.

Однак між 1789 роком, коли чоловіки ігнорували жіночу проблему, і кінцем 1793 року, коли вони позбавили жінок доступу до публічної трибуни, Французька революція відчутно поліпшила юридичний статус останніх. Понад те, в загальній лихоманці двох перших років жінки навіть могли мріяти, що стануть повноправними громадянками. Важливим етапом стало запровадження Конституцією 1791 року громадянського шлюбу, заснованого на однаковій правоспроможності сторін, що його укладають. Відтоді жінки, як і чоловіки, могли відповідати за себе й свій вибір і бути не власністю батька чи чоловіка, а суб'єктами приватного права. Закон про розлучення (вересень 1792 року) лише підтвердив громадянську правоспроможність жінок. Це був, з огляду на його символічне значення, видатний захід, навіть попри те, що він мав не так феміністську, як світську й антифеодалну спрямованість³. Захід, котрий, судячи зі стати-

¹ Див. текст 20, р. 175.

² Див.: *Cahiers de doleances des femmes en 1789 et autres textes* [Накази жінок депутатам Генеральних штатів у 1789 році й інші тексти], preface P.-M. Duhet. - Paris: Edititon des Femmes, 1981.

³ Див.: **Guibert-Sledziewski E.** *Naissance de la femme civile. La Revolution, la femme, le droit* [Народження жінки-громадянки. Революція, жінка, право] in *LaPensee*, mars/avril 1984, № 238.

стики розлучень, de facto був сприятливим для жінок. Адже від часу ухвалення цього закону Законодавчими зборами й аж до сьогодні саме вони становлять більшість серед тих, хто вимагає розлучення¹. Нарешті, надавши жінкам право спадкоємництва (березень 1791 року), діячі Конституанти завершили важливий етап на шляху до громадянської рівності.

Разом із цим незаперечним юридичним прогресом відбувається і нерішуче проникнення жінок у царину політичного життя. Незважаючи на те, що найбільші клуби, як-от Якобінський чи Кордельєрський, надавали їм лише можливість виступати з трибуни, забороняючи брати участь у виробленні рішень і голосуванні, саме в клубах жінки засвоювали ази політичної діяльності: коментування публікацій, вироблення резолюцій чи обговорення пропозицій. На початку 1790 року такий собі Дансар, скромний власник пансіону, запропонував створити мішаний клуб, «Братерське товариство патріотів обох статей». Торговці й ремісники його кварталу звикли приходити у цей клуб разом зі своїми жінками та дітьми, щоб слухати роз'яснення щодо декретів Національних зборів. Тоді-таки Теруань де Мерікур разом із Ж. Ромом і Лантена заснувала з такою ж педагогічною метою «Клуб друзів закону». Пріснувавши понад рік, мішані клуби набули розголосу і їхня кількість росла як у Парижі, так і в провінції. Поступово формувалася звичка слухати політичні виступи жінок, а жінки звалили виробляти разом з чоловіками ті чи інші резолюції й голосувати щодо них. Національні збори приймали жіночі делегації, вислуховували їхні заяви і без вагань удостоювали їх чести виступити під час засідань. В «Соціальному гуртку», що його заснували Н. де Бонвіль і абат Фоше, оратори могли охоче дозволити жінці перервати свою промову, поступитися їй трибуною^{1 2}, ба навіть влаштувати їй овацію. Наприкінці 1790 року жіночі клуби відкрились у провінції (найперший з них - у Дижоні), а 23 березня 1791 року Ета Пальм заснувала клуб «Друзі істини». У липні вона надіслала до Національних зборів звернення, в якому підкреслила, що вплив жінок є доконечною умовою вільного урядування.

Впродовж цього першого періоду жіночого наступу вимоги жінок про поліпшення їхнього правового становища не викликали протесту³ в більшості політичних діячів (за винятком журналіста Прюдома, який уже тоді засвідчив свою ворожість). Втім, вони просто не розуміли, про що йшлося. Бідолашна Олімпія де Гуж даремно поспішала опублікувати

¹ **Garaud M., Szramkiewicz R.** *La Revolution fran[^]aise* [Французька революція]. - Paris: PUF, 1978.

² Див. протокол засідання від 26 листопада 1790 року, коли Ета Пальм перервала якогось Русо, що обстоював права жінок.

³ Див. *Cahiers de doleances, op. cit.*

свою «Декларацію прав жінки й громадянки» перед прийняттям Конституції 1791 року, її історичний маніфест не мав жодних наслідків.

1792 рік - етапний в історії Революції, оскільки на нього припадає початок війни. Але тоді також відбулися серйозні зрушення у царині жіночих і феміністських орієнтацій. Вимоги жінок змінювалися залежно від змін політичної, воєнної та економічної ситуації. Їхня остання суто феміністська маніфестація відбулась 1 квітня 1792 року. Національні збори відвідала очолювана Етою Пальм група жінок, які вимагали, щоб блага Революції стали, нарешті, доступними і їм. Ішлося про допущення жінок до громадянських і військових посад, запровадження загальнонаціональної освітиTM, повноліття у двадцятидворічному віці, рівність політичних прав та ухвалення закону про розлучення. Але Ета Пальм зустріла холодний прийом, оскільки напередодні війни її промова здавалася недоречною.

Настали часи, коли слід було розділити небезпеку, а не домагатися благ. У 1792 році жінки неодноразово вимагали дозволу носити зброю й брати участь у битвах нарівні з чоловіками. Мабуть, вони вважали, що у такий спосіб здобудуть справжнє громадянство. Результат був цілковито протилежний. Образ озброєної жінки викликав жах у чоловіків, що дедалі більше виявляли своє роздратування цими подіями. Після петиції¹ Полін Леон (1792) з проханням надати жінкам право носити зброю й занести їх до списків Національної гвардії², а також пізнішої промови Теруань де Мерикур^{1 2} з того-таки питання (цю промову не сприйняли, вороже налаштована юрба навіть збила ораторку з ніг) і, нарешті, зорганізованої 14 липня 1792 року Олімпією де Гуж процесії озброєних жінок, що могла викликати лише співчуття, оскільки супроводжувалась глузуванням і свистом глядачів, - більшість жінок відмовилися від спроб здобути громадянство військовою службою. 1792 рік закінчився поразкою перших феміністок і помітним роздратуванням чоловіків щодо їхніх дій. Ета Пальм, несправедливо звинувачена у шпигунстві на користь Пруссії, покvapливо повернулася до Голандії. Теруань і Олімпія змушені були поводитися стриманіше. Перші феміністські клуби, до яких входили переважно представниці дрібної буржуазії, зачинили свої двері. Відтак мав відбутись останній акт участі жінок у Революції.

В 1793 році до політики долучились і дали про себе знати жінки з народу. Сталося це з двох причин. Їх перших зачепив катастрофічний дефі-

¹ 6 березня 1792 року шоколадниця Полін Леон з'явилась у Національних зборах, щоб публічно прочитати цю петицію, яку підписали триста дев'ятнадцять парижанок.

² Промову було виголошено 26 березня 1792 року в «Братерському товаристві францисканців». Нагадаймо, що Теруань де Мерикур, завжди зодягнена у свій костюм амазонки, була об'єктом найрізноманітніших кпинів.

цит продовольства, що лютував від початку року. Вину за голод вони покладали на скупників і спекулянтів. 24 лютого 1793 року вони вимагали від Конвенту встановити смертну кару для тих, хто спричинив [продовольчий] ажіотаж. Марат аплодував їм, а вже наступного дня бакалійні крамниці було розграбовано. Одночасно представники секцій Комуни об'єдналися з цими жінками, щоб скинути жирондистів. Вони запропонували їм спільно виробляти рішення і голосувати. У дні державного перевороту (31 травня - 2 червня 1793 року) вони були й на вулиці перед будівлею Національних зборів, і на народних трибунах у Конвенті. Після оголошення Терору вони отримали славнозвісне ім'я «в'язальниць»...

Деякий час існував створений ними (кількома десятками, можливо, сотнею жінок) 10 травня 1793 року¹ суто жіночий клуб. Революційні громадянки-республіканки, що виступали проти жирондистів і переймалися нестачею продовольства, попервах були прихильницями Робесп'єра і шалених. Особисто пов'язані з Ру і Леклерком Клер Лякомб, перша президентка цього клубу, і Полін Леон, її наступниця, зробили його союзником шалених, які так само вимагали встановити фіксовані ціни на продовольство. Засуджені поміркованими, вони водночас стали й мішенню для монтаньярів. Справді, жінки, що створили культ Марата, перетворились на загальний пострах. Саме вони задумали посмертно вшанувати його 13 липня. Ці жінки не гребували й вуличним насильством, як-от 15 травня, коли перед дверима Конвенту відшмагали Теруань де Мерікур на тій підставі, що вона - жирондистка. Нарешті, саме вони билися з жінками з [ринку] Дезаль, які відмовились носити триколовий бант. Громадський порядок порушували не лише вони, але деякі з-поміж них дозволяли собі нападати на Непідкупного і глузливо називати його «паном Робесп'єром»².

Цього разу розгром був повним. 16 вересня 1793 року Шабо і Басир прийняли їх у клубі яacobінців і закликали «очиститися від інтриганток, що знеславлюють їхнє добре ім'я». Обидва вони не мали жодної поваги до жінок, що втрутились у політику. Перший розпочав такими словами: «Мені відомо, як ризикує той, хто озлоблює жінку, й поготів той, хто озлоблює багатьох жінок, проте я не боюсь ані їхніх інтриг, ані їхніх обмов, ані їхніх погроз»³. Басир, наступний промовець, поглузував з них: «І я також, хоч ви й бачите, який я миршавий, теж став до суперечки з жінками

¹ 13 травня 1793 року в *Le Moniteur* можна було прочитати: «Декілька громадянок, з'явившись у секретаріаті муніципалітету, оголосили про намір створити товариство, в яке могли б вступити тільки жінки. Метою цього товариства було обговорення засобів для зриву планів ворогів Республіки. Воно мало називатись "Республіканське революційне товариство" і збиратися в приміщенні Бібліотеки яacobінців».

² Див.: **Marie Cerati**, *op. cit.*, p. 111.

³ *Idem.*, p. 110.

[...] Гірко шкодую, що не маю довгої бороди, аби сподобатися цим дамам [...]»Г Робесп'єр, відбувшись натовді мовчанням, запам'ятав це. В його паперах згодом знайдуть свідчення про відразу до жінок, котрі беруть участь у політичній діяльності, й особливо - до революційних республіканок. Ось що він писав: «Вони покликані навчити увесь світ, що сором - то забобона, що відмінність талантів і занять, властивих кожній зі статей, - лише вигадка аристократії, що чоловіки повинні полишити жінкам трибуну й місія в Сенаті й що всі чоловічі клуби повинні підлягати судові, очолюваному революціонерками [...] Вони безплідні як сам порок, а проте пишиномовно просторікують проти засновників Республіки і зводять наклепи на представників народу [...]»².

30 жовтня 1793 року Конвент скористався з нових бійок між революційними громадянками й перекупками з Дезаль, що трапилися через незгоду останніх носити червоний ковпак, щоби остаточно покінчити зі слабкими спробами жінок долучитися до політики. Перший залп дав Фабр д'Еглантен: «Спочатку вони вимагають бантів, потім - червоних ковпаків. Скоро вони захочуть ще й паса з пістолетами»³. Жінки ці не є ані матерями, ані дочками, ані сестрами, що дбають про господа. Це «мандрівні авантюристки, розкріпачені дівки, якісь Гренадери в спідницях». Ці слова Конвент зустрів бурхливою овацією.

Ледве Фабр д'Еглантен зажадав звіту про жіночі товариства, Амар одразу ж подав цей звіт, уже повністю готовий, на рогляд Комітетові загальної безпеки. Після тривалих філософських роздумів про природу статей, Андре Амар дійшов висновку, що жінки не можуть не тільки користуватися громадянськими правами й брати участь в урядуванні, але й навіть надалі дискутувати в політичних зібраннях⁴. І все - заради добробуту, громадського спокою і республіканського ладу... Лише один чоловік виступив з протестом проти цього висновку, викликавши несхвальний гомін на свою адресу: депутат Шарльє. Він проголосив: «Я не знаю, який принцип дає підстави позбавити жінок права на мирні зібрання. Хіба можете ви позбавити їх цього права, спільного для будь-якої мислячої істоти, якщо принаймні не заперечуєте, що жінки - частина роду людського?»⁵ Йому гостро відповів Басир: «Нехай мені більше не кажуть про принципи. Я вимагаю, щоб революційним шляхом і з міркувань

¹ *Idem.*, p. 112.

² Документи, знайдені серед паперів Робесп'єра і його прибічників місяця брюмера III-го року [Республіки]. Цит. за: **Graham R.** *Les mariages des ecclésiastiques deputed a la Convention* [Шлюби духовних осіб-депутатів Конвенту] in *Annales de la Revolution française*, t. 57, octobre/decembre 1985, p. 498, n. 45.

³ Див. текст 19, p. 167.

⁴ Див. текст 20, p. 175.

⁵ Там само, p. 175.

суспільної безпеки, ці збори було заборонено, принаймні - доки триває Революція»¹.

Заборона жіночих клубів і народних товариств була негайно підтримана голосуванням Конвенту. За два тижні, 17 листопада, Шомет виступив з великою, напівморалізаторською, напівпогрозовою, промовою перед жінками Комуни², цілковито підтримавши рішення Національних зборів. Останнім і вельми брутальним для них стало попередження *жінкам-республіканкам*³, надруковане у «Листкові суспільного порядку». Коментуючи страту трьох дуже різних жінок, що загинули одна за одною - Марії-Антуанети (16 жовтня), Олімпії де Гуж (3 листопада) і мадам Ролан (18 листопада) - журнал авторитетно висновує, що вони цілком заслужили гільйотини, оскільки прагнули долучитись до політики і забули про чесноти, властиві їхній статі...

Тоді це було кінцем сподівань жінок на громадянське рівноправ'я. Щоб стати повноправними громадянками, французенки змушені будуть чекати ще півтора століття. За часів Ш-ї Республіки Сенат чотири рази відмовлявся надати їм право голосу⁴. Ці чоловіки залишались щоразу нечутливими до парадоксу, що його яскраво засвідчила незрівнянна Олімпія де Гуж: жінки мають право сходити на гільйотину, проте - не на трибуну⁴¹...

ПРИМІТКИ ПЕРЕКЛАДАЧА

¹ Оскільки «hommes» може означати як «люди», так і «чоловіки», слово «males» покликане підкреслити, що тут ідеться саме про чоловіків.

² Елізабет Бадентер посилається на сторінки видання Condorcet, Prudhomme, Guyoumar... *Paroles d'hommes* (1790-1793). - Paris: POL, 1989.

³ Авторка вдається до гри слів: згідно з буквальним значенням, ужите в оригіналі усталене французьке словосполучення «політичний діяч» («homme politique») можна перекладати як «політичний чоловік» (див. прим. І).

⁴ Тобто такої освіти, яка є однаковою для представників обох статей.

^v За конституцією 1791 року, громадяни поділялись на «активних» (ті, що могли обирати і бути обраними) і «пасивних»; одна з ознак «активного» громадянства - перебування у списках Національної гвардії. Отже, вимагаючи права носити зброю і зарахування до Національної гвардії, ці жінки перетендували на «активне» громадянство.

^{vi} Алюзія на пасаж з X статті *Декларації прав жінки й громадянки*: «Жінка має право зійти на ешафот, тож вона повинна мати право зійти й на трибуну» (**Gouges O. de. Les droits de la femme.** - Paris, 1791, p. 9).

З французької переклав *Олег Хома*

¹ Там само, p. 176.

² Див. текст 21.

³ Див. текст 22.

⁴ У 1919, 1925, 1931 і 1932 роках Палата депутатів висловлювалася за надання жінкам права голосу. Але ці законопроекти Сенат відхиляв, завжди відтермінуючи дискусію з цього приводу.